

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/73/48-52>

Arzu Ağanəhmət qızı Mirzəyeva
Azərbaycan Tibb Universiteti
müəllim
Mrs.arzu1960@gmail.com

QOŞMALARLA İFADƏ OLUNAN FEİLİ İDİOMLAR

Xülasə

İdiomlar dilşünaslıqda sabit söz birləşmələri, frazeoloji birləşmələr, frazeologizmlər və s. adlar altında verilmişdir. İdioma yunan mənşəli sözdür. Mənası özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik ifadə deməkdir. Həqiqi mənalı sözlərin qarşılığı olub onu məcazi məna ilə birləşdirən sabit söz birləşməsinə idiom deyilir. İdiomların ifadə etdiyi məfhum isə başqa söz birləşmələrinə nisbətən daha konkret olur. İdiomlar sözün ekvivalenti, yəni məcazi məna ilə verilən sinonimi kimi dildə özünü göstərir. İdiomlar milli xüsusiyyətlərə malik olduğuna görə hər bir xalqın dilindəki idiomları öyrənməklə həmin xalqın mədəniyyəti, tarixi və yaşayış tərzini yaxından tanımaq mümkündür.

İdiomların əsas xüsusiyyətlərindən biri də onların obrazlı emosional ifadələr olmasıdır. Onlar hər hansı bir anlayışı ayrı-ayrı sözlərdən dəfələrlə təsirli və obrazlı əks etdirir. İdiomların özünəməxsus kateqoriyaları onu digər dil vahidlərindən fərqləndirir. İdiomlar dilin orijinal vasitəsi, varlığı və zənginliyidir. İdiomların belə maraqlı xüsusiyyətləri dilçiliyin müxtəlif sahələri ilə məşğul olan alimləri – leksikoqrafları, üslubiyyatçıları, qrammatikləri, folklorşünasları da çox düşündürmüş və onları elmi təhqiqat işlərinə cəlb etmişdir. Azərbaycan dilində idiomlar ismi və feili olmaqla 2 qrupa bölünür.

Açar sözlər: *Qoşma, feili birləşmə, idiom, məcazi məna, obrazlılıq, ifadəlilik*

Summary

Idioms in linguistics are given under the word combinations, phraseological combinations, phraseologisms, etc. An idiom is a word of Greek origin. It means an expression with its own characteristics. An idiom is a combination of words that have a real meaning and combine it with a figurative meaning. The concept expressed by idioms is more specific than other word combinations. Idioms manifest themselves in language as the equivalent of a word, that is, a synonym given in a figurative sense. Because idioms have national characteristics, it is possible to get acquainted with the culture, history and way of life of each people by studying the idioms in the language of each nation. One of the main features of idioms is that they are figurative emotional expressions. They often express any concept more effectively and figuratively than individual words. Certain categories of idioms distinguish it from other language units. Idioms are the original means, existence and richness of language. Such interesting features of idioms have made scientists of different fields of linguistics - lexicographers, stylists, grammarians, folklorists think a lot and involved them in scientific research. Idioms in the Azerbaijani language are divided into 2 groups, including nouns and verbs.

Key words: *postposition, verb combination, idiom, figurative meaning, figurativeness, expressiveness*

İdiomların leksik-semantik mənalı çox maraqlıdır. Onlar xalqın məişət və həyat tərzini əks etdirir. Məsələn: *keçiləri ilə oynamaq, qarışqadan fil düzəltmək* və s.

İdiomların leksik, semantik modellərinə nəzər salmaq.

1. Danışığın istiqamətini göstərən semantik model: *gözünün içinə demək, heç kəsin toyuğuna kiş deməmək, aşağı oturmaq, göylərdə uçmaq, sözünü yerə salmaq, burnunu sallamaq, burnunu dik tutmaq* və s.

2. Danışığın keyfiyyətini göstərən semantik model: *havayı danışmaq, uzun-uzadı danışmaq* və s.

3. Danışığın obyektinə əlaqəli semantik model: *bir qarışqanı da öldürməz, xoruz səsi eşitməmiş* və s.

4. Təfəkkürün keyfiyyətini göstərən semantik model: *zurna-balabanla qaldırmaq* və s.

5. Təfəkkürün obyektinə əlaqədar semantik model: *cikini də, bikini də bilmək* və s.

6.Somatik idiomlarla göstərilən semantik model: *göz açmaq, başa düşmək, dil vermək, burnunu sallamaq, ağız açmaq, ürəyi açılmaq, əl tutmaq, qulaq asmaq, dişi bağırsağını kəsmək, ayağı yüngül olmaq* və s.

Qoşmalı feili birləşmələr qoşmaların köməyi ilə yaranır. Qoşma bu birləşmələrin tərəfləri arasında əsas əlaqələndirici vasitə hesab olunur. Eyni zamanda qoşmalar feili birləşmənin tərəfləri arasında qrammatik əlaqə yaradır, ayrı-ayrı sözlərin birləşərək söz birləşməsi yaratmasına kömək edir. Məsələn: *quş kimi uçmaq, sənin üçün yaşamaq* və s.

Qoşmalar feili birləşmələrin tərəflərinin məna əlaqəsinin yaranmasında fəal iştirak edir. Məsələn: *at kimi getmək, at ilə getmək, at üçün gəlmək* və s.

Bunlar göstərir ki, qoşmalı feili birləşmələrin dəqiq və ətraflı öyrənilməsi üçün qoşmaların müəyyənləşdirilməsi və öyrənilməsi, onların işlənmə yerlərinin və məna əlaqələrinin yaranmasındakı tədqiqi lazımdır. Bir sıra mübahisəli məsələlərin hələ də qalmasına baxmayaraq, türk dillərində qoşmaların əsas xüsusiyyətləri öyrənilmişdir.

Azərbaycan dilçiliyində M.Hüseynzadənin (5), C.Cəfərovun (1), C.Əfəndiyevin (2), F.Zeynalovun (10) qoşmalar haqqındakı tədqiqləri burada tədqiqlərə dair bəhs açmaq ehtiyacını aradan qaldırır və bu sahədə bizə əhəmiyyətli kömək göstərir.

Qoşmalar feili birləşmələrdə nə qədər ciddi əhəmiyyətə malik olsalar da, onlar birləşmələrdə ancaq köməkçi vasitə olaraq qalır və söz birləşmələrinin komponentlərini təşkil edən əsas sözlərin əhəmiyyətini azaltmır. Birləşmələrin məna əlaqələrinin yaranmasında komponentləri əmələ gətirən əsas sözlərin leksik mənaları qrammatik formaları da mühüm əhəmiyyət kəsb edir (9).

Qoşmalı feili birləşmələri müxtəlif prinsiplər əsasında təsnif etmək olar. Bu birləşmələri birinci tərəfdəki müstəqil mənalı sözlərin qrammatik formasına əsasən qruplaşdırmaq daha münasibdir. Bu nöqtəyi nəzərdən qoşmalı feili birləşmələrdə ilk növbədə iki əlamət diqqəti cəlb edir:

1. Bu birləşmələrin birinci tərəfdəki əsas söz şəkilçisiz olur: məsələn, *adam kimi yaşamaq, uşaq kimi ağlamaq, kinayə ilə danışmaq* və s. Belə birləşmələrin tərəflərinin əlaqələnməsində qoşmalar yeganə vasitə olub, tərəflərini məna əlaqələrində daha fəal iştirak edir.

2. Bu birləşmələrin əsas qismində birinci tərəfdəki söz qoşma ilə işlənməklə yanaşı, özü də hal şəkilçiləri qəbul edir: *sənin kimi oxumaq, məktəbə sarı baxmaq, evdən ötrü darıxmaq* və s.. Birləşmələrin bu növlərində əlaqə vasitələri bir növ qoşalaşır, qoşmalarla yanaşı hal şəkilçilərindən də istifadə edilir. Burada qoşmalar birləşmənin tərəfləri arasında əsas əlaqələndirici vasitə olmaq rollarını saxlasalar da, məna əlaqələrinin yaranmasında onların rolu bir qədər zəifləyir, onlar az da olsa, bu cəhətdən hal şəkilçilərinə güzəştə getməli olurlar.

Qoşmalı birləşmələrin birinci tərəfindəki sözlər ancaq yiyəlik, yönlük və çıxışlıq hal şəkilçiləri qəbul edə bilər.

Bu vəziyyət ismin hallarının qoşmalarla əlaqəsindən irəli gəlir, ona görə də bu sistemdə birinci tərəfi təsirlik və yerlik hallarda olan birləşmələr qeyd oluna bilmir, çünki türk dillərində, eləcə də Azərbaycan dilində bu hallarla işlənən qoşmalar yoxdur. Qoşmaların hansı hallarla işlənməsi məsələsi türkologiyada müəyyən dərəcədə mübahisəyə səbəb olmuş qoşmaların təsirlik və yerlik hallarda işlənməsi fikri də irəli sürülmüşdür. Lakin bu fikirlər dil faktları ilə sübut olunmur (9).

Bütün bunları nəzərə alıb, qoşmalı feili birləşmələri dörd yerə ayırmaq mümkündür. 1) birinci tərəfi heç bir şəkilçi qəbul etmədən işlənənlər; 2) birinci tərəfi yiyəlik hal şəkilçisi qəbul edənlər; 3) birinci tərəfi yönlük hal şəkilçisi qəbul edənlər; 4) birinci tərəfi çıxışlıq hal şəkilçisi qəbul edənlər. Birinci və ikinci qrupa daxil olan birləşmələr bəzi spesifik cəhətləri ilə daha çox diqqəti cəlb edirlər. Üçüncü və dördüncü növdə olan birləşmələrin birinci tərəfləri hallana bilən bütün sözlərlə ifadə oluna bildikləri halda, birinci növdəki birləşmələrin birinci tərəfləri əvəzliliklər, xüsusən şəxs əvəzlilikləri ilə ifadə oluna bilmir. İkinci növ birləşmələrinin birinci tərəfləri yalnız əvəzliliklərlə ifadə olunur. Məsələn: *lələ kimi oxumaq, sənin kimi oxumaq, Lalə üçün çalışmaq, sənin üçün çalışmaq*.

Yaratdıqları məna çalarlarına görə qoşmaların məna növləri var:

1) İsm adlıq, yiyəlik halında işlənən –ila (-la2), -ca2 birgəlik vasitə yaradır. Eyni hallarda işlənən **kimi, qədər, tək, təki, -ca²** bənzətmə mənası yaradır.

2) Yönlük halda işlənən qoşmalar *kimi, qədər, tək, -can*² məsafə mənası yaradır. Eyni halda işlənən qoşmalar *sarı, tərəf, doğru, qarşı* istiqamət mənası yaradır.

Yönlük halda işlənən bəzi qoşmalar: *dair, aid, xas, məxsus*, aidlik mənası yaradır.

3) Çıxışlıq halda işlənən qoşmalar: *əvvəl, qabaq, sonra, bəzi*, zaman mənası yaradır. Eyni halda işlənən bəzi qoşmalar: *başqa, savayı, özgə, qeyri, əlavə* fərqləndirmə mənası yaradır.

Yiyəlik, yönlük, çıxışlıq halda işlənən bəzi qoşmalar: *üçün, görə, ötrü, sarı, üstündə, uğrunda, naminə* və s. səbəb və məqsəd mənası daşıyır.

Qoşmanın mənşəyi, daşdığı vəzifə və ifadə etdiyi mənə tarixi inkişaf nöqtəyi nəzərindən öyrənilməyə ehtiyacı olan məsələlərdəndir. Çünki bu nitq hissəsi öz söz ehtiyatının azlığı cəhətdən bütün nitq hissələrindən kiçik olsa da, öz əhəmiyyəti etibarlı ilə demək olar ki, başqalarından heç də geri qalmır (1).

Qoşmaların bir sıra xüsusiyyətləri vardır. Belə ki, qoşmaların təklikdə müstəqil mənası yoxdur. Heç bir suala cavab vermir. Müstəqil cümlə üzvü ola bilmir. Qoşulduğu sözlə birlikdə cümlə üzvü olur. Qoşmalar sözlərə qoşulduqdan sonra müxtəlif mənələrə malik olur (5).

İsmin müəyyən hal şəkilçisindən sonra gəlmiş qoşma hal şəkilçisinin ifadə etdiyi ümumi qrammatik mənanın konkretləşməsinə və daha dəqiq ifadə olunmasına yardım edir (7).

Qoşmaların feili birləşmələrlə, daha doğrusu, idiomlarla işlənməsi çox maraqlıdır. Çünki idiomlar nitqdə emosionallıq, obrazlılıq və ifadəlilik yaradan ən təsirli vasitələrdən biridir. Məcəzi mənə kəsb edən bu birləşmələrin nitqdə yaratdığı çalarlıq, obrazlılıq onların qarşılığı olan leksik sinonimlərdən daha qüvvətlidir. Məsələn: *danışmaq – söz açmaq; doğulmaq – dünyaya gəlmək; ölmək – dünyasını dəyişmək; incimək – üz çevirmək; gedib-gəlmək – ayaq döymək; tutulmaq - ələ keçmək; yaşamaq – ömür sürmək; bezmək – cana gəlmək* və s.

Dilimizdəki idiomlar istər forma, istərsə də məzmunca olduqca zəngindir. Onlardan danışmaq prosesində bütövlükdə nitqi qüvvələndirmək, mənə rəngarəngliyi və ifadəlilik yaratmaq məqsədilə tez-tez istifadə olunur. Məsələn: *canını boğazına yığmaq, kirpiyi ilə od götürmək, qayğı göstərmək, quşu gözündən vurmaq, aranı qarışdırmaq* və s. Bu birləşmələr nə qədər yerli-yerində işlədilsə, nitq bir o qədər zəngin və maraqlı olar.

Nitqi zənginləşdirən sinonim idiomlardan bir neçəsini misal göstərək: *Yorulmaq-aldən düşmək, haldan düşmək, nəfəsi kəsilmək, taqətdən düşmək* və s.

Gözləmək - gözünün kökü saralmaq, gözü yolda qalmaq.

Düşünmək – fikrə getmək, xəyalə dalmaq, fikir dəryasına qərq olmaq.

Kömək etmək - əl tutmaq, karına gəlmək, kömək əlini uzatmaq, qanadının altına almaq və s.

Antonimlik yaradan idiomlar: *özünü dartmaq – başısağağı olmaq; dili tutulmaq – dil-dil ötmək; göz yummaq - əhəmiyyət verməmək; göz yummaq – ölmək* və s.

Dildə frazeoloji ifadə (idiomların) və ibarələrin işlənməsi insanların zəngin həyat təcrübəsi ilə bağlıdır. Çünki heç vaxt kortəbii və təsadüfi şəkildə bu cür frazeoloji ifadələr dilə gəlmir. İnsan həyatı boyu müxtəlif hadisə və əhvalatlarla qarşılaşır və bunlardan nəticə çıxararaq onu öz nitqində obrazlı şəkildə ifadə etməyə çalışır. Məsələn: Azərbaycan dilində işlənən *“Daldan atılan daş topuğa dəyər”* ifadəsi *“Hər işi vaxtında görmək”* mənasında dədə-babalardan miras qalmışdır (6, 227).

Azərbaycan dilindəki idiomların bir qisminə qoşmalar iştirak edir. *Kimi* qoşmasının iştirakı ilə əmələ gələn idiomlar bir qayda olaraq bənzətmə mənası əmələ gətirir. Belə idiomların aşağıdakı struktur tipləri var:

1. *Kimi* qoşması ilə işlənən isimlə feillərin birləşməsi yolu ilə - Rpk+V: *quş kimi qanad çalmaq, ilan kimi qabıq qoymaq, kömür kimi qaralmaq, kölgə kimi izləmək, qarğa kimi qaralmaq, xəncər kimi ürəyinə saplanmaq, Fərhad kimi külünc çalmaq, pərvanə kimi başına fırlanmaq* və s.

Ancaq gərək külfətin sözü külfətin öz içində qalsın, *quş kimi dışarıda qanad çalması* (8, 58). Biz *ilan kimi qabıq qoyuruq*, kolxoz qururuq, ferma yaradıırıq, ancaq mərkəzdəkilər bizim qərarımıza belə barmaqarası baxırlar (8, 108). Əmi, o qızıldan qiymətli başın üçün, düşüb dalımca pusquya, *kölgə kimi izimdən üzülür* (8, 127). Balış alqışlandığı zaman əgər bir kəs dönüb anbardara baxırdısa, *o kömür kimi qaralır*, başını gizlətməyə yer tapmırdı (8, 51). Beləliklə, o hər tərəfə sədaqət göstərüb tez-tez bir cildən o biri cildə girib uyğunlaşır, Mehmanı gördükcə bir *kirpi kimi yığılıb* müti bir sifət alırdı (8,

134). Gecənin zil qaranlığında Mehmanın öz evindən belə hirsli-hikkəli çıxıb getməsi Şəhla xanımın *ürəyinə zağlı bir xəncər kimi saplandı* (8, 342). *Fərhad kimi külüng çalib*, çayın üstündəki sıldırım göy qayanı parça-parça eləyib yardıq (8, 329). Keçmiş prokuror sürüşüb girdi rüşvətin qara lehməsinə, özünü də *qarğa kimi qapqara qaraltdı!* (8, 119). Vallah, biz hamımız elə Züleyxa xanımın *başına gecə də, gündüz də pərvanə kimi fir-fir fırlanırıq* (8, 187).

2. Birinci növ təyini söz birləşməsinə kimi qoşmasının və feillərin əlavəsi ilə: SB1+Pk+V – *xam dayça kimi atılıb-düşmək, quduz it kimi yan-yörəsini tutmaq* və s.

Mehmangildə düzəltmələri zəfəran plov qonaqlığın baş tutmadığından sonra Məmmədخان geriye dönüb Balışı evdə görməyincə *cini kəlləsinə çıxmış*, necə deyərlər, kəfəni boynuna dolayıb mır-mır mırıldanmış, *quduz it kimi yan-yörəsini tutmağa başlamışdı* (8, 283). Yoxsa indi o *xam dayça kimi atılıb-düşür*, kəməndə gəlmir, finxırır

3. İkinci növ təyini söz birləşməsinə *kimi* qoşması və feillərin əlavəsi ilə: SB2+Pk+V – *iyənə ulduzu kimi daralmaq, nanə yarpağı kimi əsmək, göz bəbəyi (göz giləsi) kimi qorumaq, saman çöpü kimi axmaq, hörümək toru kimi bürümək* və s.

İnqilabi qanunçuluğun müqəddəsliyini *göz bəbəyi kimi qorumaq lazımdır.* (8, 285). Siz Şura hökumətini də, onun sizə tapşırılan qanununu da *göz giləsi kimi qoruyun!* (8, 103). Nəfəsi tənqışən, geniş dünya *iyənə-ulduzu kimi başına daralan*. Məmmədخان qayıdıbqapısına söykəndi (8, 211). Xatun Vahid oğlunun üstündə, necə deyərlər, *nanə yarpağı kimi əsirdi* (8, 56). Çünki olar səni *hörümək toru kimi bürümək* istəyirlər (8, 277). Son məğlubiyyətini görən, güclə çaya düşüb *saman çöpü kimi* axdığını təsəvvürə gətirən Murtuzov haray salıb bağırırdı (8, 353).

4. Üçüncü növ təyini söz birləşməsinə *kimi* qoşması və feillərin əlavəsi ilə: SB3+Pk+V - *əlinin içi kimi (ovcunun içi kimi)* bilmək.

Bilirəm, çox əcəbcə *əlimin içi kimi bilirəm* (8, 110). Nədən ki bizim Murtuz bu dünyanın alt-üstünü *ovcunun içi kimi biləndir* (8, 137).

5. *Kimi* qoşması ilə işlənən isimlərə sifətlərin birləşməsi ilə - Npk+A – gül kimi ləkəsiz, gül kimi təmiz və s.

Kişi gərək *ləkəsiz olsun, gül kimi* (8, 19). Bir az hirsli və dəyməduşər qocadır, ancaq vicdanı *gün kimi təmizdir* (8, 281).

6. İkinci növ təyini söz birləşmələrinə *kimi* qoşmasının və sifətin birləşməsi ilə - *əl içi kimi apaydın, bünövrə daşı kimi bəd olmamaq, iyənə ulduzu kimi balaca* və s.

Hər şey göz qabağında *əl içi kimi apaydın* görünür (8, 351). Ancaq bu qızıl saat heç də bir *bünövrə daşı kimi bəd deyildir* (8, 179). Əgər bir ürəyə bir *iyənə ulduzu kimi* balaca bir ləkə düşərsə, o adamın gözəl sifətlərinə də kölgə salar (8, 333).

7. Qarışıq tipli birləşmələrə *kimi* qoşmasının əlavəsi ilə: *tamahı qılnc kimi itilənmək, işi kələf kimi dolaşmaq, yetim quzu kimi boynunu burmaq, yoluq cücə kimi qanadlarını sallamaq, toyuq kimi bir ayaq üstə durmaq* və s.

Əgər burada göstəriləcək bir pyesdə bir neçə qadın rolu olurdusa, onda da biçarə Əbdülsalam yetim yetim quzu kimi boynunu burur, *əl-ayağını döşünə yığırdı* (8, 159). Züleyxa baxır, onun ağzı sulanır, *tamahı qılnc kimi itilənirdi* (8, 168). Dünən yumurtadan çıxan cücə gəlib bura, düşüb inqilabın ilk günündən bünövrəsi burada qoyulan icraiyyə komitəsinin qərarlarının üstünə, sən də orada *yoluq cücə kimi qanadlarını sallaya-sallaya cükgüldəyirsən* (8, 110). Bizim anamız quru çörəkdən də bizi qoruyur, həmişə "Oğul, artıq tamah baş yarar" deyər *toyuq kimi bir ayaq üstə durur.*(8, 168).Axırda *iş kələf kimi dolaşdırıb* özü də açılmaz bir dolaşığa düşdü (8, 53).

8. Qarışıq tipli birləşmələrə *kimi* qoşmasının və feili sifətinin əlavəsi ilə - *ilanın zəhləsi yarpızdan gedən kimi, süd içindən çıxan milçək kimi, dəvə nalbənddən ürkən kimi, cin dəmirdən qorxan kimi, quzğun cəmdək üstünə dolanan kimi, üstünə çalağan şığıyan yetim cücü kimi* və s.

Heç Bayraməlisiz də toy olar? *Dünyada ilanın zəhləsi yarpızdan gedən kimi*, mənim də zəhləm müftədən gedər (8, 130). Odur, fikir dağılanda baxırsan ki, gözlənilmədən işin içindən *süd içindən çıxan milçək kimi* bir milçək çıxanda adamın ürəyi bulanır (8, 350). Demək, Kamilov komsomolun tənqidindən *dəvə nalbənddən ürkən kimi* ürkür? Dəvədən də artıq, *cin dəmirdən ürkən kimi!* (8, 350).

Görünür ki qayınanandan yamanca qorxursan, *lap cin dəmirdən qorxan kimi!* (8, 350). Yevlaxa gələnlərə faytonçular göz verir, işıq verməyirlər, adamın üstünə *quzğun cəmdək üstünə dolanan kimi* dolanırlar (3,85). Murtuzov *üstünə çalağan şığıyan yetim cücü kimi* sığınmaq üçün özünə kol da tapmadı (3, 110).

References

1. Jafarov S.A. About suffixes of the Azerbaijani language. News of the Academy of Sciences of the Azerbaijan SSR 1956, № 4;
2. Afendiyev J. Attachment. Grammar of the Azerbaijani language. I h. 1951;
3. Hagverdiyev A. Receipt of Paradise. Baku, Azerneshr, 1986;
4. Huseynzade F. Additions in modern Turkish languages. Baku, 1964;
5. Huseynzade M. Modern Azerbaijani language 1963;
6. Gurbanov A. General linguistics. Maarif Publishing House Baku, 1989, p. 227;
7. Mirzazade M. Historical morphology of the Azerbaijani language. Baku, Azerneshr, 1962, 298-299;
8. Rahimov S. Selected works, Volume 5. Baku, Azerneshr, 1986;
9. Seyidov Y. Phrases in the Azerbaijani language. Baku University Publishing House, 1992;
10. Zeynalov F. Additions in modern Turkic languages. Baku, 1964, p. 13.
11. http://afadqurbanov.az/books/6.%20M%C3%9C%C4%B0R%20AZ-N%20C6%8FD%C6%8FB%C4%B0%20D%C4%B0L%C4%B0_maket_Sayfa-454.pdf
12. https://mehmanmusayev.com/pdf/kb_4.pdf

Rəyçi: dos. X.Məhərrəmov

Göndərilib: 01.12.2021

Qəbul edilib: 21.12.2021